

A HELYKÖTŐDÉS ÉS A KÖRNYEZETVÉDŐ VISELKEDÉS KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK VIZSGÁLATA TURISZTIKAI KONTEXTUSBAN

Kelemen Kata

Bevezetés

A személy-környezet összeállítás elméletei szerint az emberek viselkedésmintázata és a specifikus környezeti feltételek között összefüggés áll fenn (Dúll, 1998). Ahogyan Gump (1990) rámutat, két ember hasonlóbban viselkedik egy adott helyen, mint ugyanazon ember két eltérő helyen. Brighem (1991) mindezt azzal magyarázza, hogy az egyén és a környezet között kialakuló interakció során illeszkedés alakul ki az egyén céljai és a környezet elrendezése között. A fizikai környezet felépítése hatással van a társas interakciók kibontakozásának lehetőségére is, ezáltal befolyásolják az ott élők megküzdési stratégiáit (Evans et al., 1996, in: Dúll, 2009). Az interakciókat gátló helyek ennek megfelelően a személyek közötti kommunikáció hiányához, egymástól való elidegenedéshez vezethetnek. Az így kialakuló kollektív szemlélet hiánya számos, fenntarthatósági szempontból fontos viselkedés gátját képezheti (például javak megosztott igénybevétele, közösségi javak felelős használata). Mindez magyarázatul szolgálhat olyan esetekben is, ahol azt láthatjuk, hogy ugyanazon személy eltérő fogyasztási és viselkedési mintákat követ más-más helyszínen. Turisztikai szempontból azonban fontosabb annak vizsgálata, hogy egy adott desztináció milyen hatással van az odaérkező vendégek viselkedésére, módosítja-e azt, és ha igen, milyen irányba és miért.

Szakirodalmi háttér

A környezetvédő viselkedést magyarázó korai modellek szerint a környezettel kapcsolatos attitűdök kialakulása az ökológiai tudásra vezethető vissza (Dispoto, 1977; Lounbury és Tournatsky, 1977, in: Zsóka, 2007). A témában folytatott empirikus kutatások azonban hamar rávilágítottak arra, hogy az ökológiai tudás hatásaként kialakuló környezeti attitűdök nem egyértelműen vezetnek az egyén környezettudatos viselkedéséhez. A vizsgálatok fókusza ennek megfelelően áthelyeződött az attitűd és cselekvés közötti kapcsolatra.

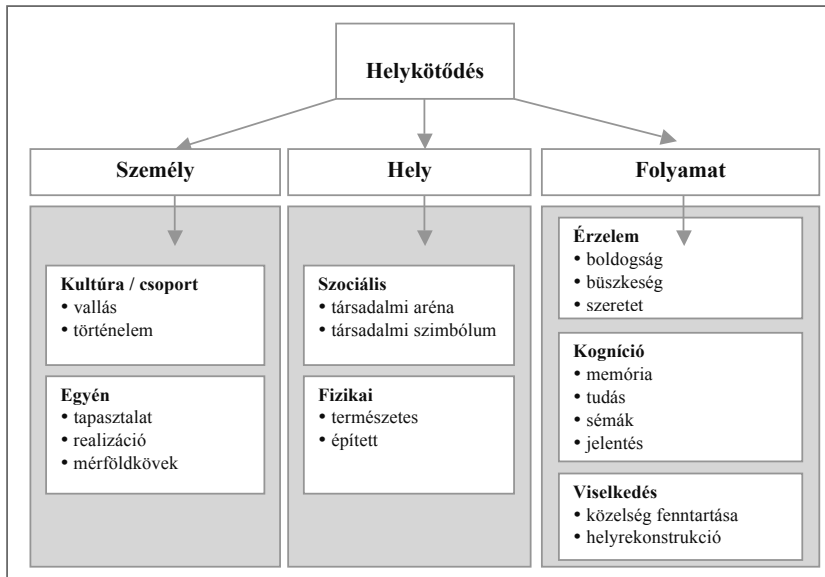
A környezeti attitűd és a valós magatartás közötti kapcsolat vizsgálatainál a *hely és a hozzá fűződő egyéni viszony* (helykötődés) egyre nagyobb hangsúlyt kap. A kérdés kapcsán a helykutatók abból indultak ki, hogy a hellyel való törődés az azzal történő állandó interakció eredményeként alakul ki (Tuan, 1977). Relph (1976) szerint a hely előmozdítja az elkötelezettség és a felelősség érzésének kialakulását. Az érzelmi kötődésen túl, a hely alaposabb ismerete növeli annak a valószínűségét is, hogy az egyén védelmező magatartást tanúsítson az említett hely kapcsán (Kals et al., 1999; Pooley és O'Connor, 2000).

A hely, mint az emberi élmények, a társadalmi kapcsolatok, az érzések és gondolatok környezete, központi szerepet kap a törődés fogalmának értelmezésében (Tuan, 1977). A hely ugyanis nemcsak a fizikai lokációját határozza meg egy térnek, de egyben az ott zajló emberi cselekvéseket, társadalmi és pszichológiai folyamatokat is (Brandenburg és Carroll, 1995; Dúll, 2009). Ennek megfelelően *a hely olyan térbeli elhelyezkedés, amit a társadalom vagy az egyén jelentéssel és értékekkel társít* (Halpenny, 2010).

A helykötődés és hármastagolású modellje

A helykötődés az egyén számára jelentőséggel bíró hely és az egyén között létrejövő kötéleket fejezi ki (Low és Altman, 1992). A fogalom az elmúlt negyven évben jelentős tudományos érdeklődésre tett szert (Sennett, 2000; Scannell és Gifford, 2010; Lewicka, 2011), melynek háttérben olyan változások állnak, mint a globalizáció, a növekvő mobilitás, valamint az egyén számára fontos környezet fenyegetettsége, kulturális sajátosságainak elvesztése (Relph, 1976; Sennett, 2000; Lewicka, 2011). A helykötődés számos további jelenség vizsgálatánál is előtérbe került. A helykötődés pozitívan befolyásolja a közterek vagy nemzeti parkok látogatását (Kyle et al., 2005; Moore és Graefe, 1994; Williams és Stewart, 1998; Scannell és Gifford, 2010). Megnyilvánul a katasztrófák áldozatai által átélt fájdalom és veszteségérzésben, továbbá a költözés vagy a hajléktalanná válás során (Billig, 2006; Guest és Lee, 1983). A helykötődés és a környezeti kockázatészlelés, valamint a környezeti attitűd között asszociált kapcsolat a környezetvédő magatartás magyarázatánál is jelentős szolgálatot tesz (Kyle et al., 2004a; Nordenstam, 1994; Vorkinn és Riese, 2001; Stedman, 2002).

A helykötődés különböző filozófiai alapokon nyugvó, valamint számos kontextust érintő vizsgálata a fogalom meghatározásában korántsem bizonyul egységesnek. A számos definíció mentén megfogalmazódott kutatási irányok a terület elméleti háttérének kiszélesedését is jelzik. Ezek rendszerbe foglalására, az egyes irányzatok strukturálására és szintetizálására Scannell és Gifford (2010) egy háromdimenziós elméleti keretet javasolt. Modelljük szerint a helykötődés többdimenziós fogalom, magába foglalva a személy, a hely és a folyamat dimenzióit (1. ábra).

1. ábra A helykötődés hármastagolású modellje

Forrás: Scannel és Gifford, 2010

A modell első dimenzióját *a személy* jelenti, azaz, hogy ki kötődik az adott helyhez, és ez a kötődés milyen mértékben alapozódik a hely egyéni, illetve társadalmi jelentésére. Más szavakkal, az egyéni szint a személy és a hely között létrejövő kapcsolat, amely olyan események révén jön létre, mint a személy életében bekövetkező jelentősebb élmények, beteljesülések, illetve mérföldkövek. A társadalmi szint ezzel szemben a hely többek által megosztott, szimbolikus jelentésére utal (Low, 1992 in: Scannell és Gifford, 2010). Mint ilyen, a kulturális, a vallási és a nemek szerinti eltéréseket vizsgáló tanulmányok kiindulópontja.

Az egyéni eltérések túlhangsúlyozását bírálva Droseltis és Vignoles (2010) a különböző helyek iránti kötődés vizsgálatának jelentőségére hívták fel a figyelmet. A helyre vonatkozó vizsgálatok alapvetően két megközelítéssel élnek, különbséget téve *társadalmi és fizikai helykötődés* között. A társadalmi kötődés a csoporthoz való tartozást, vagy a csoporttag-ság érzését fejezi ki (például barátság, család), valamint a közös múltból, érdekekből és aggodalmakból fakadó érzelmi összetartozást (Raymond et al., 2010). Számos kutatás hívta fel a figyelmet a helykötődés társadalmi aspektusára. Ezek alapján az egyének olyan helyekhez kötődnek, amelyek előmozdítják a társadalmi beágyazódásukat, csoportidentitásukat. A helykötődés ugyanakkor a hely fizikai minőségére, karakterisztikájára is visszavezethető. Ez a fizikai minőség reflektálhat a hely épített (például házak, utcák, épületek, nem lakó jellegű belső térkialakítások jellegzetességei), vagy természetes (például tavak, parkok, erdők, hegyek) jellegére (Scannell és Gifford, 2010). A hely fizikai sajátosságaihoz való kötődés eltérhet annak függvényében is, hogy az egyén általánosságban vagy adott helyre vetítve kötődik-e egy-egy jellemzőhöz. Egy példával élve Williams és társai (1992)

rámutattak arra, hogy egy adott hely pótolhatósága változhat attól függően, hogy az egyén egy meghatározott hely fizikai tulajdonságaihoz (meghatározott erdő jellemzői), vagy inkább egy általánosságban vett fizikai karakteréhez (például vadon táj jellemzői) kötődik. Eredményeik alapján azok, akik a vadonhoz általánosságban kötődtek inkább, jellemzőbben látogattak más hasonló helyeket is.

A fizikai jellemzők helykötődésre gyakorolt hatása kapcsán *Stedman (2003)* megjegyzi, hogy az egyének nem közvetlenül a fizikai jellemzők miatt alakítják ki a kötődésüket, hanem azért, amit ezek a jellemzők szimbolizálnak. Például a fejlett környezet a közösséget testesíti meg, míg a kevésbé fejlett a vadont. Ezzel a gondolattal visszacsatoltunk *Scannell és Gifford (2010)* azon megállapításához, mely szerint a hely fizikai és társadalmi jellemzői gyakran átfednek.

A helykötődés harmadik dimenzióját a *pszichológiai folyamat* jelenti. Ez a dimenzió arra kíván magyarázatot adni, hogy az egyén milyen pszichológiai folyamat mentén köteleződik el egy adott hely iránt. A folyamat dimenzió *Scannell és Gifford (2010)* alapján három tényező mentén épül fel, ezek az affektív, a konatív és a kognitív komponensek.

A személy és a hely között kialakuló kapcsolat legalapvetőbb eleme az *affektív kötődés*, amely a helykötődés definícióinak többségében meg is jelenik. Az egyén hely iránti érzelme a szeretettől és elégedettségtől egészen a félelem és gyűlölet érzéséig számos formát ölthet (*Manzo, 2005*). Annak ellenére, hogy jelentős helyek is társulhatnak negatív érzésekkel, a helykötődés szakirodalma ebben a vonatkozásban elsősorban a pozitív érzelmekre szorítkozik (*Scannell és Gifford, 2010; Halpenny, 2006*).

Az egyén és hely között kialakuló kapcsolat *kognitív* elemekre is támaszkodik. Ilyenek lehetnek a hellyel kapcsolatos emlékek, hiedelmek, ismeretek vagy jelentések. Ezen elemek mentén az egyének jelentéssel ruházzák fel az adott helyet, énjük részévé téve azt. *Scannell és Gifford (2010)* a következőkkel magyarázzák mindezt: az egyének a társas információkat úgy strukturálják, hogy az könnyen feldolgozható legyen és koherensen illeszkedjen a meglévő ismereteikhez. Ezek az információk az adott tárggyal vagy az énnel kapcsolatos ismereteket, meggyőződéseket magukban foglaló kogníciókba vagy sémákba rendeződnek be. *Stokolos és Shumaker (1981)* általános helyfüggés (general place dependence) elméletével élve a szerzők azzal érvelnek, hogy ezeknél a kötődéseknél a séma olyan információkat hordoz, amelyek közősek azoknál a helyeknél, amelyhez az egyén kötődni szeretne. A kedvenc hely tehát olyan sémája a hellyel kapcsolatos ismereteknek és meggyőződéseknek, amely az egyén személyes kapcsolatát írja le a speciális jellemzőkkel bíró hellyel. Ezek a kogníciók ennek megfelelően az önkép részeivé is válnak.

A harmadik folyamat elem a *magatartás (konatív elem)*, azaz a cselekvéseken keresztül kifejeződő kötődés. A helykötődés olyan pozitív érzelmi kapcsolat egy speciális hely és a személy között, amely alapvetően arra ösztönzi az egyént, hogy a hely közelében maradjon (*Hidalgo és Hernandez, 2001*). A helykötődés tehát a közelség fenntartását szolgáló magatartással társul. Néhány példával alátámasztva ezt, azok, akik régóta távol maradvan otthonuktól, honvágytól szenvednek, nagyobb áldozatot is készek azért hozni, hogy meglátogassák otthonukat. Más módon mutatkozik meg ez a viselkedés katasztrófa sújtotta területek újjáépítése esetén. Ahogyan *Franccavigila (1978 in: Scannell*

és Gifford, 2010) egy lerombolt település újjáépítése kapcsán feljegyezte, a rekonstrukció során a település lehetőséget kapott, hogy a település korábban észlelt problémáit áttervezzék és kiküszöböljék, mégis a település a régi struktúrájának megfelelően került helyreállításra.

A helykötődés mentén kialakuló viselkedés kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy, bár a hely használatából kifolyólag sokban átfed a territoriális viselkedéssel, mégsem azonos vele. Míg a territoriális viselkedés tulajdonon alapul és a hely feletti kontrollt feltételezi, addig a helykötődés révén kialakuló viselkedés érzelmi, közelségre törekvő kapcsolat, amely a kontroll igénye nélkül is létrejöhet, mint például a közösségi terek vagy szent helyek esetén. További különbségtételre ad lehetőséget, hogy a territoriális viselkedés megjelöléssel, személyre szabással, agresszióval és a territórium védelmezésével társul, a helykötődés menti viselkedés pedig társadalmi támogatásra és az adott hely helyreállítására irányul (Scannell és Gifford, 2010). A helykötődéshez kapcsolódó viselkedések áttekintését a továbbiakban a környezetvédő viselkedésre összpontosítva foglaljuk össze.

A helykötődés és a környezetvédő viselkedés kapcsolata

A helykötődés és az emberi viselkedés közötti viszonyt vizsgálva Vaske és Kobrin (2001) eredményei alapján erős kapcsolat figyelhető meg a pozitív helykötődés és a viselkedésekben megnyilvánuló egyéni teljesítmények között. A szerzők rámutattak továbbá arra, hogy az én (szelf) és a helyidentitás közötti viszony kihat az adott hely fenntarthatóságát biztosító magatartásokra, valamint befolyásolják az egyén más területeken tanúsított környezettudatos magatartását is. Utóbbi kapcsán meg kell jegyezni, hogy e továbbgyűrűző hatás még kevésbé megalapozott, további kutatásokat igényel. Az azonban kijelenthető, hogy a pozitív helykötődés kapcsolatban áll az egyén helymegőrzésben való részvételi szándékával (Williams és Vaske, 2003).

A helykötődés, illetve a viselkedés és viselkedési szándék közötti kapcsolat vizsgálata elsősorban a közösségi kötődés szakirodalmában alapozódott meg. A témában végzett kutatások alapján Wakefield és társai (2001) arra az eredményre jutottak, hogy azok a lakók, akik nagyobb kötődést alakítottak ki a szomszédságukkal, nagyobb valószínűséggel vettek részt civil kezdeményezésekben, mint azok, akik alacsonyabb kötődéssel rendelkeztek. A pozitív kapcsolatot támasztja alá Mesch (1996) eredménye is, mely szerint a szomszédokhoz erősebben kötődő személyek nagyobb valószínűséggel léptek fel környezetük szociális vagy fizikai megváltoztatása ellen. Sampson és Groves (1998) szintén e jelenséget vizsgálva arra jutottak, hogy a szomszédokhoz fűződő erősebb kötődés esetén valószínűbb volt, hogy a helynek megfelelő normarendszert alakítsanak ki az ott lakók, és támogassák a kriminalitás elleni akciókat.

Kaltenborn (1998) a helyi lakosok szigetvilághoz fűződő viszonyát vizsgálva három klasztert különböztetett meg a helykötődés intenzitásának függvényében. A lakók szegmentálását követően összehasonlította a csoportok vallott környezeti szándékát, eltérő scenáriókat vázolva fel nekik arra vonatkozóan, milyen hatással lehetnek rekreációs döntéseik és környezetvédő cselekedeteik a szigetvilágra. Az eredmények alapján a helykötődés mértéke befolyásolta a lakosok környezeti hatás alapján kialakuló reakci-

óját. Az erősebb helykötődés a növekvő turizmussal szembeni alacsonyabb toleranciával, illetve a környezeti problémák megoldásában való magasabb érintettséggel társult.

Stedman (2002) a helykötődés környezeti viselkedési szándékra gyakorolt hatását elemezve igazolta, hogy a helyhez fűződő érzelmi és identitás alapú kötődés erősen befolyásolja az ideiglenes és állandó lakókat abban, hogy elköteleződjenek a helyvédő viselkedés mellett. *Walker és Chapman (2003)* eredményei alapján szinte minden környezeti viselkedési szándékot szignifikánsan befolyásolt a helykötődés.

Elvonatkoztatva a lakóhelytől, *Borrie és Roggenbuck (2001)* a vadon iránti törődést kutatva azt találták, hogy a látogatást követően nagyobb mértékű törődés jellemezte a vendégeket, mint a látogatás előtt. *Kyle és társai (2004b)* hegymászókat vizsgálva jutottak arra, hogy a mászással töltött idő során a látogatók helyidentitása megnőtt, ami egyben a negatív környezeti körülmények fokozott észlelésével társult. A nemzeti parkok kontextusába helyezve a helykötődés és a környezetvédő magatartás összefüggéseit, *Halpenny (2010)* arra jutott, hogy az adott nemzeti parkhoz való kötődés mind a parkhoz kapcsolódó, mind az általános környezetvédő viselkedési szándékot egyaránt pozitívan befolyásolta. Kiemelte továbbá, hogy a téma turisztikai szempontú vizsgálata még alulkutatott.

Kutatás körülményei

A helykötődés és a környezetvédő viselkedés közötti turisztikai jellegű összefüggések mélyebb megértésére kvalitatív kutatást végeztünk. Az adatok felvételére a *Fogyasztás-elmélet és Vásárlói magatartás* tárgy keretein belül, 2011. második negyedévében került sor mesterszakos hallgatók körében. A kutatásban való részvétel önkéntes jelleggel történt, a válaszadást a kötelező teljesítményen felül szerezhető pontokkal motiváltuk. Összesen 23 interjú érkezett vissza. A válaszadók 23 és 25 év közöttiek, átlagéletkoruk 23,5 év. A nemek szerinti megoszlást tekintve 15 női és 8 férfi választ kaptunk. Állandó lakóhelyül tizenegyen a fővárost, öten megyeszékhelyet, heten pedig várost adtak meg. Falut és községet senki sem jelölt meg. A válaszadók közül hatan éltek már külföldön két hónapnál hosszabb ideig, ezen belül az USA-t, Németországot, Franciaországot, Hollandiát és Görögországot említették meg.

A kutatás módszerül a narratív elemzést választottuk. A narratívák elemzése olyan empirikus, szövegalapú kutatás, amely arra keresi a választ, hogyan működnek a történetek, mire és hogyan használják az emberek a történeteket (*Szokolszky, 2004*).

A módszer alkalmazását elsősorban az indokolta, hogy a narratívák révén sokkal kevésbé befolyásolt, és a válaszadó perspektíváját megbízhatóbban visszatükröző képet kaphatunk.

A kutatásban arra kértük a hallgatókat, hogy *meséljék el azt a nyaralásukat, amely a helyszín miatt volt a legmeghatározóbb számukra*. Tekintve, hogy a narratív interjú központi témájának bemutatása nagyban befolyásolja, hogy az interjúalany mennyire sikeresen valósítja meg feladatát, a kérdés megfogalmazásakor *Jovchelovitch és Bauer (2000)* irányadására támaszkodtunk (1. táblázat).

1. táblázat: A központi téma kialakításának szempontjai

Irányelvek	Központi témára vonatkozó tanulság
A kiindulási témában az interjúalanynak jártasnak kell lennie. • Ez biztosítja azt, hogy az interjúalany motivált legyen története részletes megosztásában.	<ul style="list-style-type: none"> • Általános turisztikai kontextus, tematizálás nélkül • A kiválasztható desztinációk tág köre hozzájárul ahhoz, hogy olyan történetet mesélhessen el az interjúalany, amely kapcsán valóban sok élménnyel és emlékekkel rendelkezik.
A kiinduló téma legyen az egyén vagy a társadalom szempontjából fontos.	<ul style="list-style-type: none"> • Nyaralásra vonatkoztatva, mint a legjellemzőbb szabadidős utazási forma
Az interjúalany korábbi tapasztalatait, tájékozottságát nem emelhetjük ki. • Ez meghatározná a továbbiakban betöltött szerepét a történet mesélése során.	<ul style="list-style-type: none"> • Nem a legtöbbet látogatott helyet, hanem a hely szempontjából legmeghatározóbb nyaralást kérdeztük.
A témának kellően tág keretet kell kijelölnie ahhoz, hogy az interjúalany hosszasan mesélhesse történetét.	<ul style="list-style-type: none"> • A nyaralási élmény elmesélését a legmeghatározóbb helyszínre szűkítettük, hogy előkerülhessenek a hely szempontjából meghatározó tényezők. Más korlátozással nem éltünk, így még kellően tág teret engedett a feladat a történet kibontásához.
Kerüljük a dátumokat, neveket, helyeket megnevező kifejezőmódot.	<ul style="list-style-type: none"> • A központi téma nem élt sem dátumra, sem konkrét helyre, sem pedig útitársakra/ egyéb társaságra vonatkozó irányadással.

Forrás: saját szerkesztés

A történetek típusát tekintve a kutatás személyes történetre támaszkodott, melyeket a hallgatók írásban osztottak meg. A terjedelmes, minél részletesebb elbeszélés érdekében a téma megjelölése mellett a hallgatók a következő instrukciót kapták: *a történetnek, akárcsak egy jó beszélgetésnek, nincsenek korlátai, annyit és úgy mesélj róla, ahogyan jólesik*. Ugyanezt a célt szolgálta a kiadott feladat formai megjelenése, amely az elbeszélés leírásához meghatározott területet jelölt ki. A megadott terület vizuálisan is támogatva azt az instrukciót, hogy részletesebb történetek szülessenek. Mivel a hallgatók elektronikus formában kapták meg a feladatot, a kijelölt keret túllépése korlátok nélkül valósulhatott meg.

A visszakapott válaszok feldolgozása tematikus elemzéssel történt, Atlas Ti 5.2 programcsomag alkalmazásával. Első lépésként teljes bekezdések kerültek jellemzésre néhány összegző mondattal. Ezeket a mondatokat később néhány kulcsszóra bontottuk. A tematikus tagolást követően meghatározásra került egy olyan kategóriarendszer, amely lehetővé tette az összes interjú kódolását. Ennek elkészítéséhez minden interjú egyéni kategorizálásra került. A megjelenő kategóriák később koherens, átfogó kategóriarendszerbe sorolódtak, amely már az összes interjút kezelni tudta.

A kutatás eredményei

A történetek bemutatása két főbb egységre tagolódott. Első lépésben a válaszadók az utazás kontextusáról számoltak be, majd ezt követően a nyaralás során szerzett élményeket részletezték.

A *kontextus* meghatározása során a megkérdezettek a nyaralás időpontjának és helyének meghatározására tértek ki, valamint indokolták, miért éppen ezt az utazást emelték ki emlékeik közül. Mindezek mellett az utazás módja, útvonala és az útitársak is bemutatásra kerültek.

A történetek döntő hányada európai helyekhez kötődött. Ketten számoltak csak be tengerentúli látogatásról. Ezek az USA-t és Mexikót érintették. Míg az előbbi egy családi rokonlátogatás, az utóbbi egy barátokkal megosztott kaland volt. Európán belül a legtöbben Horvátországot és Montenegrót emelték ki, illetve olyan népszerű európai nagyvárosokat, mint Barcelona, Párizs, Amszterdam és Prága. A helyszínek másik nagy csoportját a nyaralás szempontjából népszerű szigetek jelentették (Korfu, Kréta, Mallorca). A válaszadók közül csupán ketten neveztek meg belföldi helyszínt, ezen belül Kunfehértót, mint a gyermekkor nyarainak visszatérő helyszínét és a Szigetközt. A beszámolók között szerepelt még Görögország, Olaszország, Lengyelország, valamint Kárpátalja. A kiemelt helyszínek kapcsán összességében megállapítható, hogy a válaszadók kevésbé gondolkodtak kisebb területi egységekben, jellemzően egy-egy országra vonatkoztatva osztották meg tapasztalataikat.

A történetek időpontjait tekintve általában öt évnél frissebb utazásokat választottak a megkérdezettek. Összesen négyen meséltek csak gyermek- vagy kamaszkorra visszatekintő élményekről. Ezek egy része az érettségit követő jutalomútként jelent meg, másik része a családhoz fűződő emlékként.

A beszámolók között nem volt olyan, ahol a válaszadó egyedül utazott volna az adott helyre. Többségük a családtagjaikkal látogatták meg a választott desztinációt. Ezt követték a barátokkal és a partnerrel megosztott utazások.

A látogatásokat elsősorban az attraktív tengerparti környezet iránti igény motiválta, de megjelentek emellett a kulturális és történelmi indíttatású, valamint természetlátogatást célzó utak is. Az utazás módja kapcsán megközelítőleg azonos arányban szerepelt a közúti és légi közlekedés.

A kontextust követően az *élmények kibontására* tértek át az interjúalanyok. A leggyakrabban visszatérő témát a helyiek életstílusa és a velük kialakított kapcsolat jelentették. A válaszadók egyöntetűen pozitívan számoltak be a helyi szolgáltatókkal és lakossággal megélt tapasztalataikról, és gyakran csodálattal írták le azt az életstílust, amelyet látogatásuk alatt megtapasztalhattak.

„Egészen elképesztő volt, amikor a sziget oldalában felfedeztünk egy büfét, ahol tűzön sültött ebéddel fogadtak minket. Talán a büfé szó is túl erős kifejezés ebben az esetben, hiszen a kiszolgálást két személy végezte, akik szabadidejükben hobbiból működtették ezt a helyet. Egész nap kb. 10-20 vendégük volt és idejük nagy részét szörfözéssel töltötték.” (férfi, főváros)

A helyeikkel kialakult kapcsolat mellett a természeti és épített környezet okozta élmények (szép tengerpartok, élhető városok stb.), valamint a gasztronómiai kalandok is hangsúlyt kaptak. Ebben a tekintetben a felfedezés és az új dolgok megismerése játszották a legnagyobb szerepet.

„Mivel a mediterrán ízvilág a kedvenceim közé tartozik, ezért nagyon élveztem az ottani tengeri különlegességeket, gyümölcsöket, zöldségeket. Kalandvagyó típus vagyok, így szinte mindent kipróbáltam, mind a gasztronómia, mind a szabadidős programok terén.” (nő, főváros)

Végül a vásárlási és az esti szórakozási lehetőségeket kell kiemelnünk, mint az utazás élményfaktorát befolyásoló tényezőket. Többen már az élménybeszámolójuk alatt hangsúlyozták, hogy élelmiszert és ajándéktárgyakat csak a helyiektől vásároltak.

A történetek tematikus tagolódását követően a szövegekben megjelenő főbb kategóriákat vizsgáltuk. Az elemzésbe a helyszínnel kapcsolatos élmény bemutatásán túl a környezetvédő és károsító cselekvések körét is bevontuk.

A helyszín kapcsán négy kategória jelent meg, amely mentén később kialakításra kerültek a kódok. Ezek a lokáció, a hely karakterisztikái, a látogatás gyakorisága, valamint a hellyel való kapcsolat jellege.

A *lokáció* kapcsán a kiválasztott hely lakóhelytől való távolságát vizsgáltuk. A megnevezett helyek többségében közúti vagy légi közlekedéssel egyaránt elérhető, Európán belüli desztinációk voltak. A lakhelytől való távolság azonban kellően nagy volt ahhoz, hogy ne gyakori látogatások célpontjai lehessenek. Ettől eltérés csak egy esetben mutatkozott, amikor a megemlített helyszín a nagyszülők nyaralója volt.

A látogatott helyek ugyanakkor több esetben is kialakították a közelség fenntartásának szándékát (minél gyakrabban és többet lehessen az egyén az adott helyen). Mindez volt, ahol a visszavágyódás érzésében, volt, ahol a tartós visszatérés szándékában testesült meg.

„Az emberek, az ételek, az italok, az éghajlat és a hangulat örökre belém ivódott, olyannyira, hogy mindig visszavágyom oda.” (nő, főváros)

„Egyszerűen beleszerettem ebbe a városba, azzal az érzéssel jöttem haza, hogy nekem ott még élnem kell.” (nő, város)

A hely karakterisztikái

Következő kategóriaként a desztináció jellemzőit emelhetjük ki, amelyek a hely fizikai, társadalmi és kulturális sajátosságaiban jelentek meg. A fizikai környezet jellemzésekor a természetes környezet nagyobb hangsúlyt kapott, mint az épített. Többen megemlítették a látogatott városok építészeti nevezetességeit, de ezek az élmények sohasem voltak annyira részletekbe hajlóan és hosszasan kifejtve, mint amikor a természetről esett szó.

„...úgy éreztem, mintha pár napra újra visszacsöppennék az elemi természetbe, ahol csak tenger, hegyek, napsütés, fák vannak.” (nő, főváros)

A hely természeti adottságaihoz való kötődés a kiszakadás–megérkezés, a felszabadulás, a rácsodálkozás élményeivel társult. Előfordult a félelem érzése is. Ahogyan egy interjúalany megemlítette, túrájuk során utolérte őket egy vihar és a felismerés, hogy a villámlások előtt nincs hová menekülni az erdőben, megijesztette őt. Ettől eltekintve mégis elmondható, hogy a természettel való kapcsolat pozitív élményekkel társult.

Az épített környezet kapcsán a szimbolikus jelentéssel bíró épületek, térrendezések játszottak nagyobb szerepet. Ilyen volt például a kedvenc csapat stadionja, vagy az irodalmi élményekre emlékeztető házak, templomok.

„Ellátogattunk a Barca stadionjába, a Nou Campba. A kedvenc csapatom stadionja leírhatatlan élményt jelentett nekem. ... A Barca múzeuma szintén szerepelt a programban, így alkalmam volt megismerni a csapat múltját, jelenét.” (férfi, megyeszékhely)

„Az egész város olyan, mintha a Gyűrűk Urában lennénk. A házak a hegyoldalba épültek és a csúcsok ki sem látszottak a magas páratartalomtól. ... A főtér csodálatos volt, rengeteg ezüstüzlettel és egy gyönyörű templommal.” (férfi, város)

Az épített környezetet hosszabban taglaló leírást ezeken kívül nem találtunk. A fenti két példát mélyebben vizsgálva, az első esetben az épület közösségösszetartó erejét, a közös jelentést emelhetjük ki, az utóbbinál a természettel való összhangot.

Végül fontos említést tennünk a hely megélésének mélységéről. A megkérdezettek visszaemlékezései alapján a látogatott desztináció felejthetetlen élményekhez juttatta őket, mérföldkövet azonban nem jelentett életükben. Az egyéni képességek meghaladásáról vagy mélyebb összefüggések meglátásáról egyetlen interjúban sem esett szó direkt módon.

A látogatás gyakorisága

Két esettől eltekintve, a válaszadók első alkalommal látogatták meg a megnevezett helyet, így komolyabb kötődést nem mutattak a hely iránt. Elemzésünk szempontjából ugyanakkor érdekesebb tapasztalatokkal szolgál a két kivétel. Első esetben a desztináció újbóli meglátogatásáról, a másodikban rendszeres kapcsolatról számolt be a megkérdezett.

„Ez a kis város annyira elnyerte tetszésünket, hogy másodszorra is ezt választottuk nyaralásunk helyszínéül.” (nő, város)

Az újbóli látogatást az interjúalany a hely speciális tulajdonságaival magyarázta, így a lassan mélyülő tengerrel, amely családjá szempontjából fontos választási szempont volt. Megemlített néhány, a helyhez kötődő szabadidős tevékenységet is. A helyhez való kötődés ebben az esetben tehát a hely funkcionális jellegéből fakadt, így a hely-

függéssel volt összefüggésbe hozható. Kiemelendő továbbá, hogy a szállásadóval kialakított jó kapcsolat szintén befolyásolta a visszatérést, tehát kisebb mértékű társas kötődés is szerepet játszott a döntésben.

A visszatérő látogatásoknál a családhoz fűződő gyermekkori élmények jelentették a kapcsolat alapját.

„Amikor kicsi voltam, rendszeresen nagymamámmal több hétre lementünk a nyaralóba, és míg a nagy főzött ránk, vagy a kertben dolgozott, mi gyerekek bunkert építettünk az erdőbe fából, és harcoltunk a szomszéd sráccal. Illetve nagyon sokat fürödtünk a tóban, vízpisztoly csatákat vívtunk a család többi gyerekével, és iszapvárat építettünk a tó partján. Rengeteget mászkáltunk csak úgy az erdőben is, és iszonyat sokszor visítottunk a királydinnye miatt, ami beleszagolt a talpunkba, mert persze annyira okosak nem voltunk, hogy rendes cipőben menjünk be az erdőbe.” (nő, megyeszékhely)

A beszámolóban később arra is utal az interjúalany, hogy a nyaralóhoz fűződő élmények az idő előrehaladtával átalakultak, a családi és természeti programok helyett a barátokkal való szórakozás került előtérbe.

„Később mikor nagyobb lettem, már nem a családdal, hanem főleg a barátaimmal jártunk oda – és már kevésbé a játék, mint inkább a buli és a fesztelen szórakozás volt előtérben. Az erdőnek is már csak a szélét szoktam látni.” (nő, megyeszékhely)

A helytel kialakult kapcsolat

A hely látogatása során a funkcionális kötődés több alkalommal is megjelent. A kiválasztott helyek rendelkeztek azokkal az adottságokkal, amelyek a kikapcsolódás szempontjából meghatározó cselekvésekre adtak lehetőséget. A hely identitásában betöltött szerepe, valamint a hely iránti érzések ezzel szemben kimondatlanul maradtak. Néhány olyan utalást találtunk csak, amely érzelmeket vagy identitásra vonatkozó tartalmat hordozott.

„Nekem a történelmi jelentősége miatt is igen nagy élmény volt a Vereckei-hágóra való kirándulás. A gyönyörű táj már csak a ráadás volt.” (férfi, megyeszékhely)

„Egyszerűen beleszerettem ebbe a városba.” (nő, város)

A helyhez fűződő viszony a legintenzívebben a helyiekkel kialakított kapcsolatban jelent meg. Ez olykor már a helyiekkel való azonosuláshoz is elvezetett. A helytel való identifikáció tehát inkább szociális szinten volt megfigyelhető, mintsem fizikai vonatkozásban.

„Nagyon jó élményeket lehet úgy gyűjteni, hogy a helyiekkel próbálsz azonosulni, és megpróbálsz elképzelni, ők hogyan is élnek.” (nő, város)

Környeztkárosító viselkedések köre

A kutatásban rákérdeztünk arra is, melyek azok a viselkedések, amelyeket úgy ítél meg a válaszadó, hogy károsította vele az adott helyet. A válaszok két jellemző mintát követtek. Vagy megállapították, hogy nem tettek ilyet, legalábbis tudatosan nem, vagy konkrétan felsorolták azokat a tevékenységeket, amelyeket a környezetre nézve terhelőnek ítéltek. Ezek a következők voltak: az utazás módja (repülő és autóbérlés helyben), a vásárlásokhoz kapcsolódó csomagolások kezelése (szatyor elfogadása, túlcsomagolás, visszaváltható üveg kidobása), közöny az ott lévők helytelen viselkedésével szemben. Az USA esetében az egyik interjúalany megemlítette, hogy a helyiek életstílusának a követése eleve környeztkárosító cselekvés volt.

„Úgy gondolom, hogy a hely károsítását okozhatja Amerikában, hogy az éttermekben hatalmas adagokat szolgálnak fel, rengeteg csomagolóanyagot használnak el, sokszor feleslegesen. Pazarló életvitelük hozzájárul a hely károsodásához, melyben ilyen szempontból sajnos én is részt vettem.” (férfi, főváros)

Míg az élmények megosztásakor a hely iránti érzelmek a háttérbe szorultak, addig a hely fenyegetettsége esetén annál nagyobb hangsúlyt kaptak. Mindez a hely megóvásának szándékával társult; megjegyzendő azonban, hogy ezekben az esetekben sem kerültek szóba proaktív cselekedetek.

„Nem tettem olyat, ami károsította volna a helyet, mivel csodáltam ezeket a látványosságokat és megbecsültem. Fontosnak gondolom, hogy ilyen csodás helyeket mindenki óvjon, és vigyázzon rá.” (nő, város)

Környezetvédő viselkedés a helyen

Általános megközelítésnek számított, hogy a válaszadók a hely elvárásainak megfelelő cselekedeteket hajtottak végre, és további erőfeszítéseket nem tettek annak érdekében, hogy megóvják környezetüket.

„Nem tudom igazán, hogy rossz magatartás elkerülésén kívül milyen környezetóvó dolgot tehet ilyenkor az ember.” (nő, főváros)

„Plusz erőfeszítéseket tehát nem tettem, de pont az a szép ebben a környékben és a helyekben, hogyha úgy élnénk, mint ők, akkor nem kéne utólagos erőfeszítéseket tennünk, hanem magától fennmaradna az egyensúly.” (nő, főváros)

Amennyiben mégis megjelent az aktív szerepvállalás, az kisebb erőfeszítéssel társuló, elsősorban fizikai cselekvésekben realizálódott.

„Ha a vízben felénk úszott egy zacskó, akkor azt kivettük és kidobtuk a szemetesbe.” (nő, főváros)

A környezetvédő viselkedések felsorolása során a megkérdezettek a közlekedést (tömegközlekedés, bicikli, gyaloglás), az élővilág megóvását és a hulladék kezelését (szemetelés elkerülése, szelektív gyűjtés) emelték ki. Megjelent továbbá a helyi termékek vásárlása, a felelőtlen szolgáltatók elutasítása (adott esetben a ló terhelhetőségét figyelmen kívül hagyó kocsis), valamint a szálláshely környezetvédő programjának követése.

A megkérdezettek demográfiai jellemzőit figyelembe véve a környezetvédő és károsító magatartások megítélése során a leginkább a megkérdezett neme differenciált. A nők árnyaltabban kezelték a kérdést, és jóval több cselekvést tudtak felsorolni, mint férfi társaik. A lakóhely és a két hónapnál hosszabb külföldi tapasztalat alapján a válaszadók nem mutattak jelentős eltéréseket.

A kvalitatív kutatás összegzése

Az interjúk összegzéseként elmondhatjuk, hogy a hellyel való kapcsolat *Riger és Lavrakas (1981)* megközelítésével megegyezően mind a társadalmi, mind a fizikai tényezők mentén egyaránt megjelent (2. ábra).

Összevetve az eredményeket *Scannel és Giffod (2010)* PPP modelljével, azt találtuk, hogy a személy, hely és folyamat aldimenziók szintén szerepeltek a narratívákban, eltérő hangsúllyal ugyan. Nem meglepő módon, a legnagyobb részletességgel a helyről írtak a megkérdezettek. Mindezt indokolhatja a feladat jellege is, hiszen az interjúalanyoknak arról a nyaralásukról kellett, hogy beszámoljanak, amely a hely szempontjából volt a legkedvesebb.

A hely kifejtése kapcsán a társadalmi és a fizikai aspektusok egyaránt előfordultak. A társadalmi tényezők olyan példák mentén kerültek elő, mint a kedvenc sportcsapat otthonát adó városhoz való érzelmi kötődés, vagy a helyi fiatal lakossággal történő azonosulás. A fizikai tényezők kapcsán kiemelhető továbbá, hogy a természetes környezet leírásai valamivel nagyobb részletettséggel történtek, mint az építettek.

A személy aldimenzió egyéni szintje kapcsán a hely meglátogatásának lehetőségét emelhetjük ki, főként tengerentúli utazások kapcsán, valamint egy-egy olyan esetet, amikor az utazás a megkérdezett személy teljesítményének jutalmazásaként jelent meg (például érettségi utáni családi út oda, ahová a megkérdezett vágyott). A társadalmi szint a szimbolikus jelentések kifejtésével került megemlítésre.

A helykötődés folyamat aldimenziója az affektív, konatív és kognitív elemeket foglalja össze. Az interjúkban ezek a tényezők is azonosíthatók voltak. Az érzelmek a szakirodalommal egyezően pozitív töltést hordoztak. A konatív tényező legfőképp a visszatevés és megőrzés szándékával társult. A kognitív elem a megőrzött és kiemelt emlékek, ismeretek mentén mutatkozott meg.

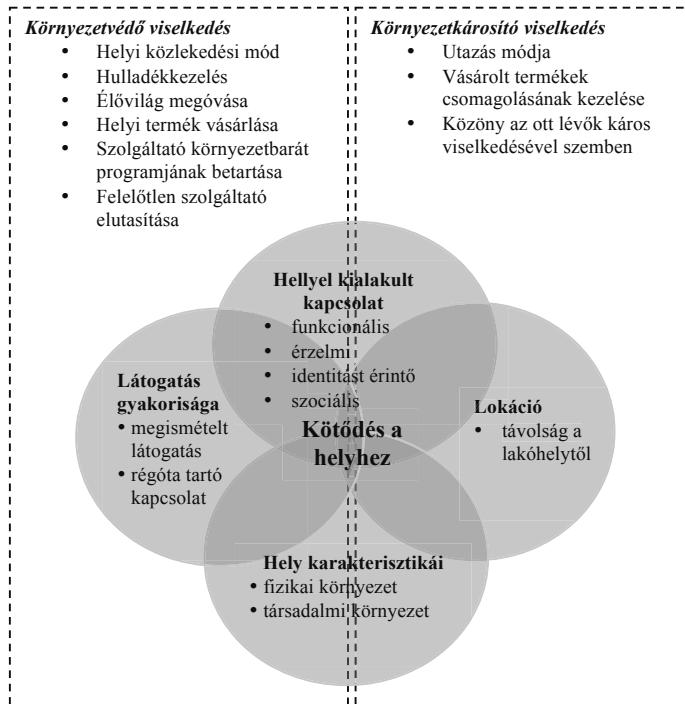
A PPP modell tényezői mellett az interjúkból a lokációt és a látogatás gyakoriságait emelhetjük még ki. E két tényező ugyanakkor nem haladja meg a modellt, amennyiben elfogadjuk, hogy a látogatás gyakorisága a közelség fenntartásával, ezen belül a konatív elemmel van összefüggésben, valamint a lokáció szintén ezt a kapcsolatot alakítja.

A környezetvédő és károsító magatartások körét vizsgálva azt találtuk, hogy a megjelenő cselekvések *Smith-Sebasto (1992)* felosztása alapján a fizikai és pénzügyi tevé-

kenységek szintjére korlátozódtak. Olyan cselekvések, amelyek aktívabb részvételt vagy komolyabb erőforrást igényelnének, a látogatott hely kontextusában nem jelentek meg.

A befejezéshez itt emelnénk ki egy interjúalany véleményét, amely jól tükrözi a lakóhely – látogatott hely iránti felelősségvállalás kettősségét.

„Véleményem szerint sokkal fontosabb, hogy a lakhelyemen óvjam meg a környezetemet, szemben az idegen földekkal. Ha már helyi szinten rendben vagyunk, utána jöhetnek más területek.” (nő, város)

2. ábra A narratív interjúk eredményeinek összegzése

IRODALOMJEGYZÉK

Billig, M. (2006) Is My Home My Castle? Place Attachment, Risk Perception, and Religious Faith. *Environment and Behavior*, Vol. 38 (2), pp. 248-265.

Borrie, W.T. & Roggenbuck, J.W. (2001) The Dynamic, Emergent, and Multi-phasic Nature of On-site Wilderness Experiences. *Journal of Leisure Research*, Vol. 33 (2), pp. 202-228.

Brandenburg, A. M. & Carroll, M. S. (1995) Your Place or Mine? The Effect of Place Creation on Environmental Values and Landscape Meanings. *Society & Natural Resources*, Vol. 8 (5), pp. 381-398.

Dispoto, R. G. (1977) Moral Valuing and Environmental Variables. *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 14 (4), pp. 273-280.

Droseltis, O. & Vignoles, V. L. (2010) Towards an Integrative Model of Place Identification: Dimensionality and Predictors of Intrapersonal-level Place Preferences. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 30 (1), pp. 23-34.

Düll, A. (2009) *A környezetpszichológia alapkérdései - Helyek, tárgyak, viselkedés*, Budapest, L'Harmattan.

Guest, A. M. & Lee, B. A. (1983) Sentiment and Evaluation as Ecological Variables. *Sociological Perspectives*, Vol. 26 (2), pp. 159-184.

Gump, P.V. (1990) A Short History of the Midwest Psychological Field Station. *Environment and Behavior*, **Vol.22 (4)**, pp. 436-457.

Halpenny, E. A. (2006) *Environmental Behaviour, Place Attachment and Park Visitation: A Case Study of Visitors to Point Pelee National Park*. Doktori disszertáció, University of Waterloo.

Halpenny, E. A. (2010) Pro-environmental Behaviours and Park Visitors: The Effect of Place Attachment. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 30 (4), pp. 409-421

Hidalgo, M. C. & Hernandez, B. (2001) Place Attachment: Conceptual and Empirical Questions. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 21 (3), pp. 273-281.

Jovchelovitch, S. & Bauer, M. W. (2000) Narrative Interviewing. In: Bauer, M. W. & Gaskell, G. (eds.) *Qualitative Researching with Text, Image and Sound : A Practical Handbook*. London: SAGE Publications.

Kals, E., Schumacher, D. & Montada, L. (1999) Emotional Affinity toward Nature as a Motivational Basis to Protect Nature. *Environment and Behavior*, Vol. 31 (2), pp. 178-202.

Kaltenborn, B. P. (1998) Effects of Sense of Place on Responses to Environmental Impacts: A Study among Residents in Svalbard in the Norwegian High Arctic. *Applied Geography*, Vol. 18 (2), pp. 169-189

Kyle, G., Graefe, A. & Manning, R. (2005) Testing the Dimensionality of Place Attachment in Recreational Settings. *Environment and Behavior*, Vol. 37 (2), pp. 153-177.

Kyle, G., Graefe, A., Manning, R. & Bacon, J. (2004a) Effects of Place Attachment on Users' Perceptions of Social and Environmental Conditions in a Natural Setting. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 24 (2), pp. 213-225.

- Kyle, G., Graefe, A., Manning, R. & Bacon, J. (2004b) Effect of Activity Involvement and Place Attachment on Recreationists' Perceptions of Setting Density. *Journal of Leisure Research*, Vol. 36 (2), pp. 209-231.
- Lewicka, M. (2011) Place attachment: How Far have we Come in the Last 40 Years? *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 31 (3), pp. 207-230.
- Low, S. M. & Altman, I. (1992) *Place Attachment: A Conceptual Inquiry*, New York, Plenum Press
- Mesch, G. S. (1996) The Effect of Environmental Concerns and Governmental Incentives on Organized Action in Local Areas. *Urban Affairs Review*, Vol. 31 (3), pp. 346-366.
- Moore, R. L. & Graefe, A. R. (1994) Attachments to Recreation Settings: The Case of Rail-trail Users *Leisure Sciences*, Vol. 16 (1), pp. 17 - 31.
- Nordenstam, B. J. (1994) *When Communities Say NIMBY to their LULUs: Factors Influencing Environmental and Social Impact Perception*, Irvine, University of California.
- Pooley, J. A. & O'Connor, M. (2000) Environmental Education and Attitudes: Emotions and Beliefs are What is Needed *Environment and Behavior*, Vol. 32 (5), pp. 711-723.
- Raymond, C. M., Brown, G. & Weber, D. (2010) The Measurement of Place Attachment: Personal, Community, and Environmental Connections. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 30 (4), pp. 422-434.
- Relph, E. (1976) *Place and Placelessness*, London, Pion Limited.
- Riemer, J. W. (2000) Job Relocation, Sources of Stress, and Sense of Home. *Community, Work & Family*, Vol. 3 (2), pp. 205-217.
- Riger, S. & Lavrakas, P. J. (1981) Community Ties: Patterns of Attachment and Social Interaction in Urban Neighborhoods. *American Journal of Community Psychology*, Vol. 9 (1), pp. 55-66.
- Sampson, R. J. & Groves, B. W. (1998) Community Structure and Crime: Testing Social Disorganization Theory. *American Journal of Sociology* Vol. 94. pp. 74–80.
- Scannell, L. & Gifford, R. (2010) Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 30 (1), pp. 1-10.
- Sennett, R. (2000) *New Capitalism, New Isolation: A Flexible City of Strangers*, Le Monde Diplomatique. (English Edition).
- Smith-Sebasto, N. J. 1992. Design, Development, and Validation of an Instrument to Assess the Relationship between Locus of Control of Reinforcement and Environmentally Responsible Behavior in University Undergraduate Students. Doktori disszertáció. Columbus: The Ohio State University.
- Stedman, R. C. (2002) Toward a Social Psychology of Place. *Environment and Behavior*, Vol. 34 (5), pp. 561-581.
- Stedman, R. C. (2003) Sense of Place and Forest Science: Toward a Program of Quantitative Research. *Forest Science*, Vol. 49 (6), pp. 822–829.

- Stokolos, D. & Shumaker, S. A. (1981) People in Places: A Transactional View of Settings. In: Harvey, J. H. (ed.) *Cognition, Social Behavior and Environment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Szokolszky, Á. (2004) *Kutatómunka a pszichológiában*, Budapest, Osiris.
- Tuan, Y. F. (1977) *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Vaske, J. J. & Kobrin, K. C. (2001) Place Attachment and Environmentally Responsible Behavior. *The Journal of Environmental Education*, Vol. 32 (4), pp. 16 - 21.
- Vorkinn, M. & Riese, H. (2001) Environmental Concern in a Local Context. *Environment and Behavior*, Vol. 33 (2), pp. 249-263.
- Wakefield, S. E. L., Elliott, S. J., Cole, D. C. & Eyles, J. D. (2001) Environmental Risk and (Re) action: Air Quality, Health, and Civic Involvement in an Urban Industrial Neighbourhood. *Health & Place*, Vol. 7 (3), pp. 163-177.
- Walker, G. J. & Chapman, R. (2003) Thinking Like a Park: The Effects of Sense of Place, Perspective-Taking, and Empathy on Pro-Environmental Intentions. *Journal of Park & Recreation Administration*, Vol. 21 (4), pp. 71-86.
- Williams, D. R. & Stewart, S. I. (1998) Sense of Place: An Elusive Concept That is Finding a Home in Ecosystem Management. *Journal of Forestry*, Vol. 96 (5), pp. 18-23.
- Williams, D. R. & Vaske, J. J. (2003) The Measurement of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychometric Approach. *Forest Science*, Vol. 49 (6), pp. 830-840.
- Williams, D. R., Patterson, M. E., Roggenbuck, J. W. & Watson, A. E. (1992) Beyond the Commodity Metaphor: Examining Emotional and Symbolic Attachment to Place. *Leisure Sciences*, Vol. 14 (1), pp. 29-46.
- Zsóka, Á. (2007) A fenntartható fogyasztás alapfeltétele: a környezettudatos egyéni magatartás. In: Gulyás, E. & Vadovics, E., eds. *Fenntartható fogyasztás Magyarországon 2007*, Konferenciakötet, Budapest.

